

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

³² Мутшал В. Историческая записка о Сарато-Вернеровском русском центральном училище (25 июня 1844 г. – 25 июня 1894 г.). Одесса, 1894. С. 78–81.

³³ Heimatbuch Sarata. 1822–1940. Hrsg. Ch. Fiess. Mühlacker, 1979. S. 252.

³⁴ Плесская Э.Г. Немецкая национальная школа... С.73–74.

³⁵ Алфавитный список дворянских родов Бессарабской губернии. Кишинев, 1909. С. 27; Bacalov S. Elita social-politică și economică a Basarabiei sec. XIX – începutul sec. XX. Vol. II: Documente. Chișinău, 2016. P. 271–272.

³⁶ Сапожников І.В., Левчук В.В. Урочище, колонія і село Шабо: археолого-історіографічні нотатки. Одеса, 2022. С. 30–32.

³⁷ Однокласної школи у с. Варенівка Таганрозького градоначальства Катеринославської губ. (Приписка від руки чорними чорнилами).

³⁸ Приписка від руки синіми чорнилами.

О. Є. Музичко (Одеса)

ДІЯЛЬНІСТЬ Ф.І. УСПЕНСЬКОГО В ОДЕСІ: ПИТАННЯ ПРО ШКОЛУ ІСТОРИКІВ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО

На усіх етапах розвитку історичної науки її основними рушіями були найбільш видатні вчені, тобто володарі думок, автори фундаментальних праць, що викликали резонанс в науці та впливали на читачів та слухачів. Незважаючи на те, що у Російській імперії історична наука, особливо дослідження всесвітньої історії, перебували у перманентному наздоганяючому стані щодо західноєвропейської науки, і на її території можливо виокремити істориків, яких слід наділили першоплановим статусом. Ще більш виразним це є на локальних, міських рівнях, де часто у культурних провінціях тим не менш працювали зірки. Якщо включати це питання в одеський контекст, то, з одного боку, тут працював єдиний для величезної території імперії університет, що забезпечувало непересічний статус місцевій науці. Але, з іншого боку, кількість осіб, що вже під час роботи в Одесі, передусім, в університеті були визнаними авторитетами у широкому колі науковців є вкрай обмеженою. До таких радше виключень належить видатний візантиніст Ф.І. Успенський, призначення якого на важливу посаду директора «Російського археологічного інституту у Константинополі» у

1894 році стало визнанням його тривалої наукової праці і здебільшого саме в Одесі та її університеті.

Метою цієї статті є розглянути педагогічну та наукову працю Ф.І. Успенського в Одесі в контексті питання про наукову школу істориків вченого. Джерелами статті є великий актовий та наративний матеріал. Найбільш принципово важливі архівні документи щодо розгляду цього питання зберігаються у кількох фондах Державного архіву Одеської області.

Незважаючи на наявність комплексу праць присвячених постаті Ф.І. Успенського, як загальній канві його біографії, так і окремих аспектів, проблема школи є нерозробленою.

Одеський етап життя Ф. Успенського тривав з листопаду 1874 р. по 20 серпня 1894 р. Основна діяльність науковця була зосереджена в НУ на кафедрі загальної історії¹. 7 травня 1879 р. Рада НУ обрала Ф. Успенського екстраординарним професором. 20 вересня 1879 р. 23 професори Ради обрали Ф. Успенського одногослоно ординарним професором. Таким чином, він отримав право брати участь у засіданнях Ради НУ. Першим прочитаним ним курсом в НУ був обов'язковий курс для студентів всіх відділень 3 та 4 курсів, присвячений історії середньовічної Європи від початку Римської імперії до Карла Великого. У 1874–1875 рр. він прочитав спецкурс «Візантія та хрестові походи» (1 година на тиждень). У цей же період він читав курси з давнього періоду російської та південнослов'янської історії у зв'язку з візантійською, середньовічну історію (доба утворення нових держав) для студентів 3 та 4 курсів (по дві години на тиждень). Але друга половина 1870-х рр. була заповнена підготовкою до захисту докторської дисертації, самим процесом захисту, частими науковими відрядженнями.

У 1880-х – першій половині 1890-х років урізноманітнілася та розширилася викладацька активність Ф. Успенського. 21 жовтня 1882 р. Рада НУ затвердила рішення історико-філологічного факультету про дозвіл Ф. Успенському вести практичні заняття зі студентами з давньої та середньої історії, для чого додати йому 2 години на тиждень та дозволити користуватися кімнатою, в якій можна було б зібрати необхідні для практичних занять довідкові книги, джерела та посібники². Таким чином, Ф. Успенський продовжив традицію практичних занять в НУ, закладену щодо загальної історії професором О. Брікнером. У 1880-х – 1890-х роках професор вів зі студентами практичні заняття з курсу Римська історія (імператорський період) (по суботах), з Історії Греції, середньої історії (з X до XIV ст.) (вівторки та четверги по 1 годині), практичні вправи з

вивчення джерел Меровінгської доби (1 год. на тиждень по четвергах), Тацит “Germania”, порівняльний історичний коментар: принципат, рід та община, станові відносини, землеволодіння. Заняття полягали у читанні студентами рефератів та опрацюванні та аналізі джерел, наприклад, творів Фукидіда та Плутарха, варварських правд, візантійських нарративних джерел.

Єдиний докладний опис цих занять залишив А. Готалов-Готліб – їх учасник з 1886 р. А. Готалов-Готліб згадував ще про один додатковий, тісно пов'язаний з практичними, вид занять в Ф. Успенського – колоквіуми наприкінці семестру, на яких він обговорював зі студентами вузлові теми. Вінцем науково-педагогічної творчості Ф. Успенського та чудовою історичною школою для студентів мемуарист вважав практичні заняття професора з історії середньовіччя. Про вимогливість професора під час проведення цих занять писав і інший студент М. Попруженко.

Однак, вочевидь, головна навчальна вага належала лекціям. Окрім згаданого курсу, який він читав до 1889 р., він викладав курси з царського та республіканського періодів Риму; Середні віки західноєвропейських країн, доводячи хронологічно їх до Реформації; Історію Давньої Греції; Найдавніший період російської та південно-слов'янської історії у зв'язку з вивченням Візантії (курс 1881 р.), Слов'янські старожитності; Історію південних слов'ян до турецького завоювання, Історія південно-західних слов'ян, а також спеціальні курси: Росія та Візантія у IX та X ст.; Візантійська історіографія IX та X ст. (читав цей курс восени 1888 р. М. Попруженко згадував і про 1890 р., але актові матеріали не містять інформації про це); Візантія у період іконоборців (для старших семестрів історичного відділення); Історія Болгарії (курс 1885 року, про який відомо зі спогадів М. Попруженко. Можливо, що йдеться про частину загального курсу). Таким чином, Ф. Успенський був першим викладачем НУ, який прочитав у цьому університеті спеціально історіографічний курс (тобто такий, в назві якого містилося слово «історіографія», до того ж присвячений не розвитку знань та дослідження якоїсь галузі історії (тобто проблемна історіографія), а саме розвиткові історичної думки у певній країні, у певний період). Головне новаторство Ф. Успенського як лектора полягало у запровадженні курсів з історії Візантії.

Про популярність Ф. Успенського та його відкритість до студентів свідчить видання трьох літографованих курсів його одеських лекцій з історії Греції та середньовіччя (їх зміст доволі докладно переданий А. Готаловим-Готлібом). Їх достовірність була завірена самим професором. Більшість професорів негативно ставилася до

таких видань, вважаючи, що це спровокує студентів не відвідувати лекції.

Найбільш докладний студентський відгук про педагогічну майстерність професора залишив А. Готалов-Готліб. Він підкреслював такі риси професора, як вміння пояснювати складні проблеми, виокремлювати суттєве, почуття міри, вимогливість, самостійність думок. Лекції він не читав, а промовляв за заготовленим ним планом, залучаючи слухачів до обговорення.

З вдячністю, як корисні для себе, згадував про лекції Ф. Успенського один з його перших слухачів у 1874–1876 рр., у подальшому відомий культуролог Д. Овсяніко-Куліковський³. Про те, що лекції Ф. Успенського були завжди ретельно продумані та струнко викладені, згадував М. Попруженко⁴. З цього позитивного ряду дещо випадає більш сувора характеристика з боку А. Левитського, одного з останніх слухачів Ф. Успенського. Визнаючи, що на факультеті більше за все студентам давали лекції з історії Греції та Риму Ф. Успенського, він водночас зазначав надзвичайну сухість професора як людини, що неохоче читав ці лекції як візантиніст. Єдиний з професорів, він вимагав прочитати додаткову літературу, але те, що Ф. Успенський вимагав реферувати та показувати її йому наприкінці семестру, мемуарист інтерпретував як акт недовіри до студентів⁵.

У відгуках на медальні праці студентів Ф.І. Успенський не постає як дуже прискіпливий викладач. Рецензуючи у 1882 р. дві студентські роботи на одну і ту саму тему про політико-мемуарний трактат історика Ліутпранда Кремонського, він звертав увагу передусім на переваги роботи і, що показово, визнавши одну з робіт слабкіше за іншу, все ж таки попросив у факультету надати обом авторам золоту медаль. Незважаючи на недоліки, автор слабкішої роботи викликав у нього захват своїм вмінням «осягати сутність явищ, не обмежуючись формою»⁶. Так само м'яко поставився він в середині 1890-х років до робіт трьох авторів, що писали про Геродотову Скіфію: автори двох найсильніших робіт отримали золоті медалі, але й автор не досить сильної роботи – срібну⁷. Таким чином, професор був зосереджений на бажанні заохотити студентів до навчання та наукової роботи. Про довіру до студентів, на нашу думку, свідчить залучення деяких з них до важливої бібліографічної роботи: у 1879 р. студент передостаннього курсу Р. Заузе склав іменний покажчик до докторської дисертації професора.

М. Попруженко згадував про ще один вид роботи Ф. Успенського зі студентами – приватні зустрічі з вузьким колом студентів на професорській квартирі, надання їм можливості

користуватися своєю бібліотекою. Такі *privatissima* були традиційними для більшості професорів. Зокрема, важливе значення ці зустрічі мали для становлення школи В. Антоновича у Києві.

Після від'їзду до Стамбулу візантиніст підтримував постійний і різноманітний зв'язок з Одесою, листувався з її науковим колом. Можна твердити, що Одеса була одним з найважливіших інфраструктурних підрозділів «Російського Археологічного інституту в Константинополі». Історик регулярно відвідував Одесу, останній раз у 1919 р. По-друге, значну частину 1915 р. (з перервами, коли він перебував у Петрограді, організовуючи туди свій переїзд) він прожив в Одесі. 12 січня та 6 жовтня 1915 р. він взяв участь у засіданнях ОТІС⁸. На другому з цих засідань його запросили головувати. У 32 томі «Записок» товариства було після тривалої перерви видано його статтю⁹. По-третє, у 1920-х роках він продовжив зв'язки з одеськими істориками, переважно тими, яким він вже не викладав та з якими не був особисто знайомий (за виключенням Б. Варнеке та А. Готалова-Готліба), в рамках роботи Русько-візантійської комісії. По-четверте, Одеса була чи не головним центром пошанування науковця та дослідження його творчості. У 1911 р. його обрали почесним членом Історико-філологічного товариства при НУ, 12 січня 1915 р. – почесним членом ОТІС.

В одному з текстів 1920-х років Ф. Успенський досить оптимістично відгукнувся про умови своєї праці в Одесі¹⁰, але як і його сучасники нарікав на малочисельність факультету¹¹.

Питання визначення кола учнів певного викладача є доволі складним, попри здавалося б очевидність. Бо йдеться не лише про формальну присутність студента на лекціях. Виникає питання й про те, чи можна застосувати поняття «учень» до певної особи лише на підставі виконання певних завдань під керівництвом викладача?

Процес визначення кола учнів Ф. Успенського почався перш за все у 1911 р. у контексті відзначення 40-річчя його науково-педагогічної діяльності. На початку листопада 1911 р. в Одесі відбулося урочисте засідання Історико-філологічного товариства. Вченого привітали листами чи телеграмами Історико-філологічне товариство, історико-філологічний факультет НУ, ОТІС, Публічна бібліотека. Учасники засідання, яких у газетному повідомленні було названо групою учнів ювіляра, надіслали Ф. Успенському телеграму такого змісту: «Зберігаючи вдячні спогади про вас, як про свого вчителя, надсилаємо з нагоди знаменного дня ювілею щирі побажання многая літа. Андрєєв, Вирлан, Гамов, Заборовський, Попруженко, Рапопорт, Ступпа, Тарасовський»¹². Актіві джерела дозволяють

ідентифікувати цих осіб як справді студентів історико-філологічного факультету НУ різних років.

Маємо лише одне виразне міркування про коло одеських учнів Ф. Успенського, або про його педагогічний вплив. А. Готалов-Готліб в 1945 р. згадував в якості слухачів Ф.І. Успенського Б. Фармаковського, Мандеса, Д. Айналова, Є. Редіна та Ф. Режабека. На думку мемуариста попри те, що вони обрали різні дослідницькі напрями, усі вони вважали своїм вчителем Ф.І. Успенського, про якого зберігали вдячну пам'ять¹³. Таким чином, А. Готалов-Готліб виокремлював два базових поняття при визначенні кола учнів: присутність на заняттях (слухач) та самовизначення. При цьому, щоправда, не враховувалась думка самого професора.

З листів Ф. Успенського 1911 р. до М. Попруженка випливає, що професор обережно ставився до цих понять. Це відчувається у тому, що низку осіб, що висловили йому свій пієтет як учні під час відзначення ювілею у 1911 р. в Одесі він слово учні взяв у лапки. До того ж помітно, що він не пам'ятав цих осіб. З іншого боку, він вже без лапок згадав як про учнів про тих осіб (Готліб, Знойко, Брун, Айхенвальд), з якими він підтримував стосунки. Хоча це не вказано чітко, можна зрозуміти, що йшлося про підтримання стосунків після від'їзду візантиніста з Одеси. У тексті листів вже без жодних характеристик Ф. Успенський згадав про видатного археолога Б. Фармаковського і менш відомих О. Вирлана, О. Дімітріу, Ф. Режабека, Д. Терновського. Як свідчить весь комплекс джерел, справді, саме ці особи разом з М. Попруженко на різних етапах діяльності Ф. Успенського, хоча і в різній ступені, були його «ближнім колом», а деякі з них – учнями в абсолютному розумінні.

На статус учня могли претендувати особи, що виконували під керівництвом Ф. Успенського реферати та залікові твори, але, з огляду на нормативність та низовий рівень цих студій, в такому разі поняття учень виглядає радше символічно, хоча і не зовсім безпідставно. У звіті про свої практичні заняття 1882 р. професор зазначав найбільш успішні з них: Мойсея Бруна «Південноіталійська політика Оттонів», Сергія Бракенгеймера «Про П. т. Гізо Історія цивілізації у Франції», Василя Блохина «Стани у Франкській державі по Делону и Ф. де Куланжу», Володимира Лесевицького «Італійський міський устрій». Впродовж першого півріччя 1882–1883 року С. Бракенгеймер та В. Блохин надали і більш розлогі роботи: відповідно «Боротьба аристократії та демократії в Афінах» та «Фрідріх I Барбароса»¹⁴. У першій половині 1883 р. були виконані такі реферати: С. Бракенгеймер «Боротьба в Афінах після Іппарха», В. Блохин «Справа при Леньяно»,

М. Брун «Про колонат», І. Виноградов «Четвертий хрестовий похід», В. Подольський «Доба Перікла», М. Хаджиколі «Про родовий побут в Атиці». Г. Галабутський «Нормани та англосакси у Великобританії»¹⁵.

Нами встановлено низку фактів написання в Ф. Успенського залікових робіт, що отримали його схвальні відгуки, але ступінь реальної участі Ф. Успенського у написанні цих робіт встановити неможливо: Еразм Люткевич «Історико-етнографічне вивчення руського чорноморського узбережжя у VIII, IX та X ст.»; Зігфрід Ашкеназі – залікову роботу «Військовий устрій Візантії від III до VII ст.». Авторами кандидатських дисертацій були Франц Режабек «Ліутпранд Кременський та його посольство до Константинополя»; ще один чеський студент НУ Ярослав Гейдук – «Спроба вступу до історії “Празького” повстання 1618 р.»; Даниїл Стадніков «Зміна династії Каролінгів у Франції Капетингами»; Микола Петровський «Монашеські ідеали у домонгольський період»; А. Готліб «Римська община до 493 р.»; Костянтин Грінчевський «Аналіз питання про розвиток класів суспільства та станів на Русі у домонгольський період за давніми пам'ятниками у зв'язку з розвитком княжої влади»; Олександр Абрамович «Останні Меровінги та Каролінги. Перехід королівської влади».

Ще одним шаблоном співробітництва було написання низкою студентів робіт на здобуття медалі – традиційний вид заохочення студентів в університетах. У 1876 р. Гаврило Басюлов у 1876 р. отримав золоту медаль за роботу про політику Костянтина Великого щодо християнства. У 1882 р. золоті медалі за вже згадану вище роботу про твір Ліутпранда Кременського отримали Віктор Сосняков та Моїсей Брун. Уривок з роботи М. Бруна про вплив Візантії на Південну Італію у IX та X ст. був опублікований у 37 томі «Записок» НУ. Таким чином, це був перший випадок публікації роботи студента у цьому виданні. 1891 Б. Фармаковський отримав золоту медаль за роботу «Культура Іспанії у період Римської імперії». У 1892 р. А. Готліб отримав золоту медаль за роботу «Про військовий устрій Візантійської імперії». У 1894 р. на основі своїх залікових робіт на одну і ту саму тему «Відомості Геродота про Скифів та їх територію» подали медальні роботи Максиміліан Фот, Мстислав Фармаковський (брат Б. Фармаковського) та Леван Галаджев. Двоє перших отримали золоті медалі, а Л. Галаджев – срібну. Абраам Нейфельд за роботу «По кодексах Феодора та Юстиніана вивчити статті про землеволодіння та селянський стан» отримав срібну медаль.

Але найбільші підстави на те, аби вважатися учнями Ф. Успенського мали його «аспіранти» (стипендіати, залишені при кафедрі для підготовки до професорського звання). Зазначимо, що в історіографії є тенденція звужувати коло учнів певного дослідника саме до його дисертантів. Першим «аспірантським проектом» Ф. Успенського в Одесі міг стати Євген Іванович Козубський, який «залишився йому у спадок» від попередніх викладачів кафедри. Як вже було згадано, орієнтувався він на історію Франції. Ф. Успенський давав відгуки про його заняття і напевно керував ними короткий час. Проте, Є. Козубський залишив Одесу, а разом з тим – і високу науку (втім, він таки зробив вдалу кар'єру педагога, історика та етнографа, але у Дагестані та з дагестанської тематики).

Першим та єдиним завершеним одеським аспірантським «проектом» Ф. Успенського став уродженець Богемії, вихованець миколаївської гімназії, Франц В'ячеславович Режабек (1856–1920), студент НУ у 1879–1884 роках¹⁶. У 1885–1887 рр. він перебував у статусі професорського стипендіата НУ. Джерела чітко свідчать про різноманітний вплив Ф. Успенського на його зростання. За пропозицією Ф. Успенського та О. Трачевського, у 1886 р. Рада історико-філологічного факультету НУ одноголосно вирішила ще на рік продовжити закордонне наукове відрядження Ф. Режабека. Професори зазначали, що знають його як людину вкрай ретельну, цілковито занурену в наукове знання, безумовно здатну до роботи, але дуже бідну матеріально. Вони ухвалили рішення про надання Ф. Режабеку стипендії – єдиного джерела його існування¹⁷. У 1887 р. Ф. Режабек успішно склав магістерський іспит і здобув наукову ступінь магістра загальної історії¹⁸. З огляду на схвальну оцінку професорів закономірно, що восени 1888 р. чеського історика обрали приват-доцентом кафедри загальної історії НУ. З осені 1888 р. він почав читати по дві лекції на тиждень з історії Рима в імператорський період, в осінньому півріччі 1891 р. – вів спецкурс «Римська епіграфіка періоду Антонінів». У 1891 р. Ф. Режабек уклав покажчик імен та виразів для майже чотирьохсот сторінкової книги Ф. Успенського «Очерки по истории византийской образованности». 24 лютого 1889 р. Ф. Режабека обрано дійсним членом Історико-Філологічного товариства при НУ. На сторінках другого тому «Летописи» товариства у 1892 р. були надруковані перші його праці – огляди нових праць візантиністів В. Васильєвського та П. Безобразова¹⁹. Під час засідання ІФТ 31 жовтня 1895 р. фактично презентував свою роботу у доповіді «К истории маркоманских войн». У 1895 р. він видав в Одесі першу в історіографії роботу на цю тему, яку у наступному році захистив як

дисертацію²⁰. Спілкування Ф. Режабека з Ф. Успенським тривало і надалі, незважаючи на від'їзд вченого з Одеси²¹.

Всі шанси стати суто візантинознавчим «аспірантським проектом» Ф. Успенського мав Олексій Костянтинович Дімітріу (1857–1925). Дві його візантинознавчі праці (одна у галузі дипломатики, інша – історіографії, про творчість Прокопія Кесарійського)²² не залишились непоміченими як сучасниками (зокрема, видатним німецьким візантиністом К. Крумбахером) та подальшими спеціалістами²³. На початку 1894 р. О. Дімітріу складав магістерські іспити Ф. Успенському. Однак, стався неординарний випадок – під час іспиту йому стало погано. Іспит був перерваний і з незрозумілих поки що причин так і не був повторений. О.К. Дімітріу зробив вдалу кар'єру педагога у середніх навчальних закладах, але у науку так і не повернувся.

З 1 березня 1894 р. по 1 січня 1896 р. в «аспірантурі» при кафедрі перебував Дмитро Олексійович Терновський (син священика, народився у 1870 р. у Таврійській губернії, випускник Феодосійської гімназії. В НУ навчався у 1887–1891 р.). У 1893 р. його членом Історико-філологічного товариства при НУ. Але він обрав кар'єру інспектора навчальних закладів.

Є обмаль подібних педагогічних фактів, які б прямо свідчили про вплив Ф. Успенського на М. Мандеса, Б. Фармаковського, Д. Айналова, Є. Редіна, М. Попруженка в їх студентські роки. Головними їх вчителями в роки навчання в НУ були Н. Кондаков, Е. фон Штерн, О. Кірпічніков, О. Кочубинський, Л. Воеводський. Зокрема, М. Попруженко став автором рідкісного досягнення – отримав дві золоті медалі за дві студентські роботи: у 1885 р. «Географічні назви у Гомера» під керівництвом Л. Воеводського та у 1888 р. – «Слов'янська Мінея 1096 р. як пам'ятник місцевої мови», у О. Кочубинського. Втім, очевидно, що кожен з них не уникнув завдання підготовки реферату на семінарах в Ф. Успенського. Про це, зокрема, свідчить той промовистий факт, що одна з двох перших опублікованих статей М. Попруженка висвітлювала значення Ш. Дюканжа у розвитку медієвістики та візантиністики.

Проте, життя складніше за будь-які схеми. Найбільш показовими для ілюстрації ширшого впливу Ф. Успенського на починаючих вчених, зокрема, після того як вони залишили студентську лаву, є 4 випадки. Перший з них пов'язаний з постаттю Миколи Дмитровича Знойко, сина священика Бессарабської губернії, випускника Ніжинського інституту, випускника історикофілологічного факультету НУ 1886 р. Як і багато хто з слухачів Ф. Успенського він

обрав кар'єру шкільного вчителя (іспит на звання вчителя в нього приймав як раз Ф. Успенський). Проте, історичні студії не залишив. У жовтні 1889 р. обраний членом Історико-філологічного товариства при НУ. Передусім набув відомості як автор праць з історії освітніх закладів, історіографічних хрестоматій з історії давнини, античності та середньовіччя для середніх шкіл. Головним внеском М. Знойко у науку стали дві його статті у авторитетному часописі «Журнал Министерства народного просвещения», присвячені взаєминам Візантії та Київської Русі²⁴. Обидві праці рясніють посиланнями на праці Ф. Успенського. Є в них згадка і про працю О. Дімітріу. Напевно, саме в контексті підготовки цих праць відбувалися контакти між професором та його колишнім студентом, про яке Ф. Успенський згадав у 1911 р. На праці М. Знойко та О. Дімітріу Ф. Успенський посилався у своїй фундаментальній історії Візантійської імперії.

Другий випадок співпраці Ф. Успенського зі своїм колишнім студентом вже після завершення ним навчання в НУ надає біографія Б. Фармаковського. У 1898 р., незважаючи на відсутність у молодого археолога, ступеня магістра, Ф. Успенський запросив його на посаду вченого секретаря «Російського Археологічного інституту у Константинополі», Цю посаду Б. Фармаковський займав від березня 1898 р. до березня 1901 р. Хоча, як свідчать листи Б. Фармаковського, взаємини між ним та головою інституту не були безхмарними, він же зазначав, що згодом професор почав ставитись до нього «абсолютно як до колеги, а не до підлеглого»²⁵. У 1902 р. Б. Фармаковський захистив в одеській альма-матер магістерську дисертацію з античного мистецтва. Таким чином, хоча вчителем Б. Фармаковського слід вважати Е. фон Штерна, не можна заперечувати значного впливу Ф. Успенського на його зростання як вченого та педагога. Хоча і не так тісно, але співробітничали з Ф. Успенським у перші роки ХХ ст. Д. Айналлов та Є. Редін. Зокрема, про Є. Редіна відомо, що він кілька разів відвідував Російський Археологічний інститут в Константинополі і бачився з Ф. Успенським. Вочевидь, підґрунтям цих контактів була не лише спільність інтересів, але й те, що Ф. Успенський був їх колишнім педагогом.

Очевидно, що навіть побіжне ознайомлення з листами Ф. Успенського до М. Попруженка (1866–1944) не залишає сумніву щодо дуже близьких взаємин між ними. Великий вплив Ф. Успенського на славіста засвідчує багато джерел. Наприкінці 1920-х рр. М. Попруженко згадавав: «Я познайомився з Успенським у 1884 році, коли був студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету в Одесі. Від моменту нашого

знайомства і до самої його смерті мої стосунки з ним залишалися близькими як із глибоко поважним вчителем та другом»²⁶. Як свідчать листи Ф. Успенського до М. Попруженка зі Стамбулу та Санкт-Петербурга, він взяв на себе місію не лише наукового радника, друга, колеги, але й морального натхненника, який закликав науковця духовно не занепадати. Листування з М. Попруженко охоплює 1889–1916 роки, нараховує 125 листів Ф. Успенського до М. Попруженка (збереглося лише 29 листів М. Попруженка до Ф. Успенського в архіві останнього, за 1886–1912 роки, але з впевненістю можна твердити, що їх було більше). М. Попруженко став одним з співробітників «Російського Археологічного інституту у Константинополі», відповідав за друк перших томів «Известий» інституту в Одесі. Тобто, по-суті, на початку існування інституту виконував функції секретаря. Зустрічі між вченими відбувалися в Одесі, куди навідувався Ф. Успенський та за кордоном, де його як мінімум двічі відвідав М. Попруженко. У 1899 р. зустріч між ними відбулася у Болгарії, де вони відвідали місця розкопок²⁷. М. Попруженко увійшов до комісії для дослідження північно-східної Болгарії разом з В. Златарським та К. Шкорпиллом. Влітку 1907 р. М. Попруженко зустрівся з вчителем у Стамбулі, де отримав цінні поради²⁸. Дослідження М. Попруженко середньовічних болгарських текстів (передусім «Синодика» царя Бориса) значною мірою спиралися на висновки та поради вчителя. Недаремно, свою докторську дисертацію про синодик царя Бориса одесит присвятив саме Ф. Успенському, про що розмістив посвяту на першій сторінці. М. Попруженко став продовжувачем справи дослідження культури слов'ян періоду середньовіччя у тісному зв'язку з Візантією, популяризатором доробку Ф. Успенського²⁹ та першим біоісторіографом свого вчителя. У 1915 р. Ф. Успенський подарував М. Попруженко свою світлину з дарчим надписом: «Дорогому Михаилу Юрьевичу Попруженко на память о добрых отношениях».

Найдовше науковий смолоскип візантиністики, що запалив Ф. Успенський, тримав А. Готліб. Він не зміг влаштуватися стипендіатом в НУ, а невдовзі переїхав до Петербургу та Пскову, де продовжив жваве спілкування з Ф. Успенським. На основі одеського потенціалу у цей післяуніверситетський період, в останні роки XIX – на початку XX ст. у знаменитому словнику Брокгауза та Ефрона А. Готліб надрукував величезну кількість статей з візантинознавчої тематики. У 1920–1930-х роках А. Готліб переключився на педагогічну тематику. Єдиним свідченням його пам'яті про візантинознавство є некролог його авторства Ф. Успенському 1928 р.³⁰ Цією заміткою він започаткував цілий цикл статей, включно з найвідомішою у

«Византийском временнике», в яких популяризував постать свого вчителя.

Наприкінці травня 1945 р. в Одеському державному університеті імені І. Мечникова відбулася виставка на честь 100-річчя з дня народження Ф. Успенського. Третє відділення цієї виставки мало назву «Ф.І. Успенський та його школа. Одеський, Константинопольський, Ленінградський періоди» (питанню школи виставка загалом приділила велику увагу, адже 2-й та 4-й відділи були присвячені В. Васильєвському та його школі та візантиністам, які не належали до цих двох шкіл)³¹. Хоча ми і не маємо відомостей про зміст цієї експозиції, факт є знаковим, адже теза про школу Ф. Успенського не отримала подальшого розвитку в історіографії³², очевидно, передусім внаслідок часто зауваженої історіографами важкості однозначної дефініції цього поняття.

Тому варто замислитись над питанням про те, чи можна окреслити педагогічну діяльність Ф. Успенського в Одесі в рамках популярної в історіографії дефініції «наукова школа». Передусім звернемо увагу на той важливий факт, що у випадку з Ф. Успенським маємо приклад професора, що усвідомлював важливість наукової школи в діяльності певного професора-історика. У більшості біоісторіографічних текстів, які вийшли з під його пера, він згадував це поняття. Так, у 1883 р., рекомендуючи В. Ламанського на почесного члена НУ, він поставив у заслугу петербурзькому академіку заснування професорської школи у складі 20 осіб, до якої зарахував і себе³³. У тексті про В. Васильєвського він згадав про нього як про засновника «школи молодих візантиністів». У некролозі Н. Кондакову Ф. Успенський зазначив: «Щодо оцінки діяльності такого крупного вченого як академік Кондаков, доволі важливо встановити основні та початкові впливи на формування його наукових симпатій та напрямів. Питання про те, з якої школи вийшов вчений, пояснює і саме по собі доволі багато у характері його діяльності, а ще більше сам метод його роботи та досягнення»³⁴.

Особливо важливою є стаття Ф. Успенського про Ф. Бруна³⁵, в якій він зазначав, що покійний вчений не заснував школи «у справжньому сенсі цього слова», але прищепив загальні принципи, що, на його думку, мають стати основою «південноруської школи». Таким чином, для Ф. Успенського «школа» – це передусім передання наукової традиції, загальних принципів, творчого натхнення. Оригінальну тезу Ф. Успенського про «південноруську школу», як передусім школу дослідників медієвістики, славістики та візантиністики, але у зв'язку з історичною долею південного регіону

Російської імперії, розвинув М. Попруженко у тексті 1915 р.³⁶ Але ця думка М. Попруженка залишилась наче обірваною, бо реалізацію цієї «південноруської програми» він пов'язав виключно з Ф. Успенським, не згадавши жодного його учня. Але спадщина самого професора та його учнів переважно відбиває бажання дослідити ширші питання, аніж вузькоорієнтовані на вивчення півдня Російської імперії. Єдиним виключенням був сам М. Попруженко, який поєднував регіоналістику, славістику та краєзнавство.

Можна застосувати до проблеми школи Ф.І. Успенського підходи сучасного теоретика схолознавства А.В. Фурмана³⁷. Отже, одеська школа вченого відповідає таким елементам як «науково-освітня школа» за типологією, з реалізацією головного завдання: «навчання молодих науковців творчості, нормам і канонам науково-дослідної діяльності» в стінах певного закладу, в даному разі – Новоросійського університету. В Одесі Ф.І. Успенському не вдалося заснувати виразно власне наукове видання, яке б апробувало виключно діяльність його учнів (на це значення можуть претендувати декілька томів «Літопису» ІФТ), але навряд чи це слід вважати суттєвою ознакою школи. Тим більше, що такими виданнями стали великою мірою томи видання «Російського Археологічного інституту у Константинополі», в діяльності якого, як було зазначено вище, брали участь одеські учні.

Отже, педагогічна діяльність Ф. Успенського в Одесі мала всі формальні традиційні передумови та складові для професорських шкіл: тривалість, поєднання лекцій, семінарів та приватних зустрічей зі студентами у вузькому колі, діяльність у науковому товаристві та публікація в його виданнях (в даному разі – Історико-філологічне товариство при НУ), міцний особистий зв'язок з учнями та популярність і авторитет серед студентського загалу та колег, символічне визнання під час відзначення ювілеїв.

Важливим досягненням вченого було те, що кілька його учнів стали його спадкоємцями по викладанню в НУ (Ф. Режабек та М. Попруженко і, зрештою, з деяким запізненням А. Готалов-Готліб). Специфічною рисою у діяльності Ф. Успенського є те, що його вплив на одеську інтелектуальну громадськість, його учнів, не зник, а у певних аспектах навіть посилювався після його від'їзду з Одеси. Результатом співпраці з вченим було видання десятків текстів, частина з яких увійшли до золотого фонду науки. Школа вченого могла б мати більш виразні контури, якщо б не досить пізнє заснування Історико-філологічного товариства при НУ та, навпаки, в разі затримки вченого в Одесі ще на певний час.

-
- ¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2564. Арк. 78–79.
  - ² Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета 1883 года, Одесса, 1883. С. 273.
  - ³ Овсянко-Куликовский Д.Н. Литературно-критические работы. Т. II, Москва, 1989. С. 384.
  - ⁴ Попруженко М.Г. Сорокалетие ученой деятельности академика Федора Ивановича Успенского, Одесса, 1912. С. 7–8.
  - ⁵ Новороссийский университет в воспоминаниях современников / сост. Ф.А. Самойлов, Одесса 1999. С. 42.
  - ⁶ Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета 1882 года, Одесса. С. 183–184.
  - ⁷ Записки Новороссийского университета. Т. 66. 1895. С 11–16.
  - ⁸ ЗООИД. Т. 32. 1915. С. 199–228.
  - ⁹ Успенский Ф.И. Первые страницы Русской летописи и византийские переходные сказания // ЗООИД. Т. 32. 1915. С. 199–228.
  - ¹⁰ Успенский Ф.И. Памяти Никодима Павловича Кондакова. Некролог // Известия Академии наук СССР. VI серия. 1926. Т. 20. Вып. 9. С. 568.
  - ¹¹ Успенский Ф.И. Воспоминания // Дела и дни. Вып. 1. 1920. С. 172; Новороссийский университет в воспоминаниях современников.. С. 149.
  - ¹² Чествование 40-летия ученой деятельности академика Ф.И. Успенского // Одесский листок. 1911. 4 ноября.
  - ¹³ Готалов-Готлиб А.Г. Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель // Византийский временник. Вып. 1. 1947. С. 117.
  - ¹⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 1 (1882). Арк. 3.
  - ¹⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 6 (1883). Арк. 2.
  - ¹⁶ Гордієнко Д. Професор Франц В'ячеславович Режабек: біоісторіографічний нарис // Ніжинська старовина. № 2. 2006. С. 3–14.
  - ¹⁷ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2548. Арк. 87.
  - ¹⁸ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2549. Арк. 6.
  - ¹⁹ Рец. на: Васильевский В.Г. Обзорение трудов по византийской истории. СПб., 1890; Безобразов П.В. Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл. М., 1890 // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Вып. 2. 1892. С. 65–96.
  - ²⁰ Режабек Ф.В. Маркоманские войны. Одесса, 1895. 223 с.
  - ²¹ Санкт-Петербургский филиал архива РАН. Ф. 116. Оп. 2. Спр. 307. 15 арк.
  - ²² Димитриу А. К вопросу о договорах русских с греками, ВВ 2 (1895) 531–550 (див. перевод: Димитриу А.К. К вопросу о договорах русских с греками, Византийская цивилизация в освещении российских ученых: в 2 т. / сост.: П.И. Жаворонков, Москва 1999, т. 1: 1894–1927, с. 112–131); Димитриу А.К. К вопросу о Historia Arcana // Летопись историко-филологического общества

- при Новоросійському університеті, т. IV, Визант. отд. II. Исследования, Одесса 1894. С. 258–301.
- ²³ Московкин В.М., Забытый деятель народного образования курской и Воронежской губерний А.К. Димитри / Научные ведомости Белгородского государственного национального исследовательского университета, Серия История. Политология. Экономика. Информатика. № 21. 2014. Вып. 32. С. 101–105.
- ²⁴ Знойко Н.Д. О посольстве Калокира // ЖМНП. Вып. 8. 1907. С. 229–273; Знойко Н.Д. О походах Святослава на Восток // ЖМНП. Вып. 18. 1908. С. 258–300.
- ²⁵ Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. Киев. 1988. С 93.
- ²⁶ Попруженко М.Г. България в трудовете на Т.И. Успенски // Македонски преглед. № 4. 1928. С 83.
- ²⁷ Попруженко М.Г. Рец. на: Материалы для болгарских древностей Абоба-Плиски, София, 1905 // ЖМНП. Вып. 11. 1907. С. 450–461; Горянов Б.Т. Ор. cit. С. 88.
- ²⁸ Попруженко М.Г. Из-за границы. Лето 1907 года. Одесса 1908. С. 2.
- ²⁹ Попруженко М.Г. Славяне и Византия // Византийский временник. Т. 22 (1915-1916). С. 253–280.
- ³⁰ Готалов-Готлиб А.Г. Академик Ф.И. Успенский // Известия. 1928, 25 октября.
- ³¹ Византийский временник. Вып. I (XXVI). 1947. С. 372.
- ³² Горянов Б.Т., Ф.И. Успенский и его значение в византиноведении: (К столетию со дня рождения: 1845 – 7 февраля – 1945 г.) // Византийский временник. Вып. I (XXVI). 1947. С. 29–108; Самойлов Ф.О. Наукова та педагогічна спадщина Ф.І. Успенського періоду його праці в Новоросійському університеті // Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Х. 1995, с. 340–345; Лиман С.И., Сорочан С.Б., Византия в трудах историков Новоросийского (Одесского) университета (середина 60-х – первая половина 80-х гг. XIX в.) // Дриновський збірник. Х.; Софія 2009. Т. 3. С. 308–326; Матвеева Л.В. Византинист Фёдор Успенский (1845–1928). К. 2013. 242 с.
- ³³ Протоколы заседаний Совета Императорского Новоросийского университета 1883 года, Одесса, С. 88-89.
- ³⁴ Успенский Ф.И. Памяти Никодима Павловича Кондакова. Некролог // Известия Академии наук СССР. VI серия. 1926, Т. 20. Вып. 9. С. 567.
- ³⁵ Успенский Ф.И. Филипп Карлович Брун // Записки Новоросийского университета. Т. 32. 1881. С. 293, 319.
- ³⁶ Попруженко М.Г. Императорский Новоросийский университет: по поводу 50-я его существования // Исторический вестник. Вып. 5. 1915. С. 601.
- ³⁷ Фурман А. В. Типи наукових шкіл та умови їх ефективного функціонування // Психологія і суспільство. 2014. № 3. С. 11-29.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOlb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IFE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IFE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О. В., Корчемна І. С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П. М. Біцилли (до дня пам'яті)	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П. А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.	90
<i>Венгер А. Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518